

Tymoteusz Mietelski

ORCID 0000-0001-5279-4648
Akademia Ignatianum w Krakowie

Paolo Valori – osoba, twórczość, bibliografia

Głównym celem niniejszego tekstu jest przedstawienie bibliografii włoskiego fenomenologa Paola Valoriego. Postać ta jest prawie nieznana w Polsce, dotychczas ukazały się tylko cztery opracowania dotyczące jego twórczości¹, zaś jego bibliografia nie została wcześniej opracowana ani w Polsce, ani w jego ojczyźnie.

I. Dane biograficzne

Paolo Valori urodził się 28 marca 1919 roku w Bolonii, we Włoszech, w rodzinie intelektualistów. Jego ojciec, Aldo Valori, był słynnym dziennikarzem piszącym dla „Nazione”, „Resto del Carlino”, „Corriere della

1 Vide podrozdział *Podstawy etyki fenomenologicznej Paola Valoriego*, w P. Duchliński, A. Kobyliński, R. Moń, E. Podrez, *Inspiracje chrześcijańskie w etyce* (Kraków: WAM, 2016), 170–185; A. Kobyliński, „Włoska droga do fenomenologii. Paolo Valori – interpretacja doświadczenia moralnego”, w *Dziedzictwo etyki współczesnej. Aksjologia i etyka Romana Ingardena i jego uczniów. Studia i rozprawy*, red. P. Duchliński (Kraków: WAM, 2015), 313–314; artykuł szerzej przedstawiający rozwój myśli Valoriego: T. Mietelski, „Filozoficzna droga Paola Valoriego”, *Logos i Ethos* 53/2 (2020): 129–148; artykuł dotyczący poglądów Valoriego na temat koncepcji wojny sprawiedliwej: idem, „Wojna sprawiedliwa nadal sprawiedliwa? Rozważania Encykliki *Fratelli tutti* a stanowisko Paolo Valoriego”, *Studia Redemptorystowskie* 18 (2020): 93–110.

Sera”, „Messagero”. Jego matka, Etre Maria Rontini, była poetką i autorką książek dla dzieci.

Paolo przyszedł na świat jako trzecie z pięciorga dzieci. Jego starszy brat Francesco był historykiem, siostra Luigia lekarzem. Młodszy brat Michele był cenionym architektem, a siostra Bice słynną aktorką.

Rodzina Valorich w 1923 roku przeniosła się do Rzymu. W stolicy Italii Paolo pobierał naukę w gimnazjum i liceum w Istituto Massimo prowadzonym przez jezuitów. Następnie, 12 listopada 1937 roku, wstąpił do Towarzystwa Jezusowego w Galloro. Wpływ na tę decyzję miało między innymi nawrócenie matki na katolicyzm. Świecenia kapłańskie Valori przyjął 15 lipca 1948 roku.

Ukończył filozofię na Uniwersytecie Gregoriańskim oraz na Uniwersytecie La Sapienza. Przez 3 lata nauczał filozofii w jezuickim Liceum Mondragone, a następnie przez ponad 26 lat na Uniwersytecie Laterańskim, zaś od 1967 roku do emerytury na Uniwersytecie Gregoriańskim.

Kilka lat przed śmiercią został przeniesiony do infirmerii jezuitów w Rzymie. Zmarł 23 grudnia 2003 roku w południe, w Szpitalu Ducha Świętego w Rzymie.

II. Twórczość Paola Valoriego

Twórczość Paola Valoriego obejmuje blisko 130 tekstów różnego rodzaju: artykułów i książek, haseł encyklopedycznych i słownikowych, sprawozdań i recenzji. Zostaną one ujęte w niniejszej prezentacji w cztery grupy. Pierwszą stanowią wczesne publikacje dotyczące filozofii chrześcijańskiej i jej dialogu z myślą współczesną. W drugiej grupie znajdują się teksty dotyczące fenomenologii Husserla, a w trzeciej zagadnień etycznych. Ostatnia grupa to teksty podejmujące inne tematy, w tym hasła encyklopedyczne oraz publikacje związane z konferencjami. Osobną kategorię stanowią recenzje.

Pierwszą zatem grupą tekstów są publikacje dotyczące dialogu filozofii chrześcijańskiej z myślą współczesną. Zalicza się tu przede wszystkim studium myśli Maurice’a Blondela, składające się z dwóch artykułów i książki, w których Valori dokonuje krytycznej analizy poglądów francuskiego filozofa, uznając w rezultacie, że z zastrzeżeniami można przyjąć jego koncepcję filozofii chrześcijańskiej i jej roli wobec myśli współczesnej². Innym aspektem tego zagadnienia, a mianowicie wartościami

2 *Vide* poz. 1, 2, 4. Wszystkie kolejne przypisy są odniesieniami do odpowiednich pozycji ujętych w bibliografii Paola Valoriego, przedstawionej w trzeciej części niniejszego tekstu.

chrześcijańskimi w filozofii współczesnej, zajmuje się w artykule z 1951 roku³. Roli filozofii poświęca zaś wprowadzenie do książki z 1959 roku⁴, obejmującej teksty czterech włoskich myślicieli (E. Castelli, G. Flores D'Arcais, P. Prini, M.F. Sciacca).

Druga grupa tekstów to publikacje dotyczące fenomenologii. Pierwszą z nich jest napisana w 1952 roku recenzja *Die Idee der Phänomenologie* – niewydanych wcześniej wykładów Husserla, z których wynika, zdaniem Valoriego, że już w 1907 roku formułował on kluczowe dla fenomenologii tezy⁵. W kolejnych latach Valori próbuje definiować istotę fenomenologii⁶, jej rozwój historyczny⁷, zajmuje się zagadnieniami prawdy i oczywistości⁸, a także tłumaczy i komentuje fragmenty niewydanych rękopisów Husserla⁹.

Najistotniejszą jednak publikacją dotyczącą fenomenologii jest książka *Il metodo fenomenologico e la fondazione della filosofia* z 1959 roku¹⁰. Tekst ten ma charakter historyczny, Valori analizuje rozwój myśli Husserla, oraz jest opracowaniem systematycznym głównych tematów fenomenologii: filozofia jako ścisła nauka, problem początku filozofii, oczywistość i prawda, intuicja ejdetyczna, analiza intencjonalna, *epochè*, problem solipsyzmu i próby rozwiązania w intersubiektywności.

Kluczową tezę pracy Valoriego jest uznanie, że metoda fenomenologiczna okazuje się niewystarczająca do analizy problemów ontologii. Niemniej jednak, zdaniem włoskiego filozofa, zmierza ona do ontologii i może stanowić do niej wstęp i przygotowanie. Valori uważa, że ontologia wynikająca z założeń fenomenologicznych powinna być antynaturalistyczna, a także mniej dedukcyjno-racjonalistyczna i egzystencjalistyczno-finitystyczna. Pozytywnie zaś powinna natomiast, z teoretycznego punktu widzenia, zachować nieograniczoną otwartość *Cogito* na rzeczywistość *rzeczy samych*, jak to zostało sformułowane w *zasadzie wszystkich zasad* Husserla. Pozwoli to na oczyszczenie *spojrzenia* właściwego czystemu doświadczeniu, aby następnie zintegrować to *spojrzenie* w tematyzacji dynamizmu świadomości poznającej byt w samym bycie. Powinna ona również pogłębić badanie intersubiektywności w bardziej

3 Vide poz. 5.

4 Vide poz. 22.

5 Vide poz. 7.

6 Vide poz. 8, a także poz. 35.

7 Vide poz. 12.

8 Vide poz. 20.

9 Vide poz. 11, 13.

10 Vide poz. 21.

egzystencjalnym kontekście. Analizy te Valori kontynuuje w tekście *Per un discorso ontologico concreto* z 1967 roku¹¹.

W swoich badaniach podejmuje również wątek recepcji poglądów Husserla we Włoszech i na świecie¹². Do tej grupy tekstów zaliczyć należy również publikację na temat zastosowania metody fenomenologicznej w filozofii religii¹³, hasła dotyczące fenomenologii¹⁴, a także krótkie teksty porównujące wybrane aspekty myśli Husserla z poglądami Kierkegaarda¹⁵, Zamboniego¹⁶, Heideggera¹⁷ czy tezami egzystencjalizmu¹⁸.

Trzecia, najważniejsza grupa tekstów Valorigo, to prace na temat zagadnień etycznych. Można je podzielić na dotyczące aplikacji metody fenomenologicznej do badania moralności oraz podejmujące inne problemy z zakresu filozofii moralnej.

W pierwszej podgrupie głównym dziełem jest książka *L'esperienza morale. Saggio di una fondazione fenomenologica dell'etica* z 1971 roku¹⁹ oraz obszerny artykuł z 1976 roku²⁰. Zaliczyć do niej należy również publikacje angielskojęzyczne w *Analecta Husserliana*²¹, skrypty dla studentów²² i publikacje dotyczące roli nauk o człowieku w badaniu moralności²³. Właśnie w tych tekstach Valori przedstawia koncepcję fenomenologicznej analizy doświadczenia moralnego, która jest jego największym wkładem w rozwój fenomenologii włoskiej.

Valori postuluje badanie doświadczenia moralnego w czterech krokach. Pierwszym z nich jest określenie tła analizy, które dokonuje się we współpracy z naukami o człowieku, takimi jak biologia, socjologia, psychologia, psychoanaliza, analiza lingwistyczna, antropologia kulturowa i strukturalna, semantyka, etnologia, historiografia, jak również psychiatria, ekonomia, politologia, religioznawstwo. Dostarczają one wiedzy o człowieku, o uwarunkowaniach zewnętrznych i wewnętrznych

11 Vide poz. 37.

12 Vide poz. 26, 29, 65.

13 Vide poz. 104.

14 Vide poz. 18 oraz powiązane, także poz. 73, 120.

15 Vide poz. 9.

16 Vide poz. 14.

17 Vide poz. 54.

18 Vide poz. 68.

19 Vide poz. 55.

20 Vide poz. 72.

21 Vide poz. 71, 87, 94.

22 Vide poz. 56, 97, 111.

23 Vide poz. 27, 77, 81 (tłum. ang. Vide poz. 94).

jego działania i podejmowania decyzji. Nauki te nie dotyczą jednak, zdaniem Valoriego, całości doświadczenia moralnego, a tylko pewnych jego aspektów. Nie mogą one rozwiązać konfliktów wartości, nie uchwytyjają dramatyzmu wyborów moralnych, nie wyjaśniają fenomenów życia moralnego, nie zwracają się ku przyszłości, ale służą weryfikacji czynów już dokonanych.

Kolejnym krokiem jest właściwa analiza fenomenologiczna doświadczenia moralnego, rozpoczynająca się od zbadania fenomenu wewnętrznego sądu wartościującego, preferowania i wyboru, żalu, powinności. W rezultacie włoski filozof odróżnia doświadczenie moralne od innych doświadczeń ludzkich oraz afirmuje istnienie wartości moralnej, której cechy charakterystyczne bada i którą definiuje jako doskonałość nieodłączną od aktu ludzkiego w przypadkach, gdy jawi się on jako autentycznie ludzki, czyli odpowiadający godności osoby ludzkiej oraz sensowi jej egzystencji.

Trzecim krokiem jest przejście do ontologii moralnej, które Valori przedstawia w książce *Dalla fenomenologia alla ontologia morale. I grandi sistemi etici: il kantismo, il collettivismo, l'esistenzialismo* z 1982 roku²⁴. Krok ten przebiega w dwóch etapach. Po pierwsze należy przejść do analizy ontologicznej, gdyż fenomenologia odkrywa istnienie wartości moralnej, ale nie tematyzuje jej fundamentu. Po drugie należy dokonać analizy głównych systemów etycznych poruszających te zagadnienia. Wśród nich Valori wymienia kantyzm, kolektywizm, egzystencjalizm i personalizm. Analiza tych systemów ujawnia rozwiązania niedoskonałe i błędne oraz pomaga uchwycić właściwe ujęcie doświadczenia moralnego.

Czwartym krokiem analizy byłoby możliwe przejście do teologii moralnej. Valori uważa, że wykracza ono już jednak poza granice namysłu filozoficznego, stąd nie rozwija tego wątku.

W osobnym tekście Valori analizuje fenomen wolnej woli²⁵. Podobnie jak we wcześniejszych książkach, rozpoczyna od historycznego przedstawienia różnych koncepcji wolnej woli w myśli greckiej i chrześcijańskiej, a także w koncepcjach współczesnych: Spinozy, Leibniza, Hegla, Marksa, pozytywizmu, scjentyzmu, Freuda oraz Kanta, Kierkegaarda, Sartre'a, Camusa, Bergsona, Blondela, Schelera. Analizę systematyczną rozpoczyna zaś od badania uwarunkowań natury ludzkiej, aby przejść do ujęcia relacji doświadczenia moralnego i doświadczenia wolności oraz wartości moralnej i wolnej woli. W rezultacie odróżnia wolną wolę od

24 Vide poz. 97 (z powtórzeniem w pierwszej części poz. 92).

25 Vide poz. 114.

iluzji wyboru, od determinizmu motywami racjonalnymi, od wolności absolutnej i niczym nieuwarunkowanej. Rozumie ją zaś jako częściowe i skończone panowanie osoby ludzkiej poprzez intelekt i wolę nad sobą samą. Wolna wola jawi się jako aktywny projekt życia i działania.

Drugą podgrupę stanowią teksty poruszające inne zagadnienia etyczne takie jak: odpowiedź tomizmu na współczesne problemy moralne²⁶, etyka naturalna w Encyklice *Mater et Magistra*²⁷, wolność²⁸, etyka G. Blandina²⁹, relacja moralności i prawa pozytywnego³⁰, kryzys tradycyjnej moralności³¹, natura jako norma moralna³², etyka świecka³³, utylitaryzm klasyczny a proporcjonalizm³⁴, etyka J. De Finance'a³⁵, relacja strukturalizmu do etyki³⁶ oraz psychoanalizy do etyki³⁷.

Ostatnią grupę stanowią publikacje poruszające następujące tematy: koncepcja wojny sprawiedliwej³⁸, współczesny humanizm³⁹, myśl Teilharda de Chardin⁴⁰, zagadnienie Boga w myśli Heideggera⁴¹, filozofia polityczna Maritaina⁴², zagadnienia związane z teologią i Kościołem⁴³. W tym miejscu należy wspomnieć również o publikacjach związanych z konferencjami. Valori przystąpił do Movimento di Gallarate, obecnie Fondazione Centro Studi Filosofici di Gallarate przy Instytucie Filozoficznym Aloisianum. Zabierał głos na konferencjach organizowanych w Gallarate oraz wielu innych, a także pisał sprawozdania. Jego

26 *Vide* poz. 24.

27 *Vide* poz. 25.

28 *Vide* poz. 39.

29 *Vide* poz. 40.

30 *Vide* poz. 51 (tekst w jęz. łacińskim).

31 *Vide* poz. 67.

32 *Vide* poz. 108.

33 *Vide* poz. 109.

34 *Vide* poz. 117.

35 *Vide* poz. 122.

36 *Vide* poz. 38.

37 *Vide* poz. 46, 49, 59 a także 69.

38 *Vide* poz. 107.

39 *Vide* poz. 15.

40 *Vide* poz. 93.

41 *Vide* poz. 98.

42 *Vide* poz. 99.

43 *Vide* poz. 58, 64, 66, 69.

wypowiedzi dotyczyły historii⁴⁴, odpowiedzialności⁴⁵, związku prawdy i wolności⁴⁶, teologii Bartha⁴⁷, związku Objawienia i etyki⁴⁸, humanizmu chrześcijańskiego⁴⁹ oraz innych zagadnień⁵⁰. Valori jest również autorem haseł encyklopedycznych i słownikowych⁵¹.

Osobną grupę tekstów stanowią recenzje. Valori omawiał teksty takich autorów jak F. Liverziani, M.F. Sciacca, M. Casula, P. Prini i innych, które dotyczyły zarówno filozofii i etyki, jak i teologii⁵². Dla polskiego czytelnika interesująca może być zwłaszcza recenzja angielskiego wydania *Osoby i czynu* Karola Wojtyły⁵³.

Podsumowując, warto zauważyć, że Paolo Valori był jednym z pierwszych filozofów w Italii, który zajmował się myślą Husserla. Postulował on interdyscyplinarną współpracę z naukami o człowieku oraz wykorzystanie metody fenomenologicznej do badania doświadczenia moralnego w celu uchwycenia istnienia wartości moralnej. Był przekonany o niewystarczalności dotychczasowych interpretacji doświadczenia moralnego oraz o konieczności kontynuowania analiz na gruncie ontologii moralnej.

Poglądy Valoriego są niewystarczająco znane nie tylko w Polsce, ale również we Włoszech. Z tego powodu wydaje się cenne przedstawienie bibliografii wszystkich tekstów tego włoskiego filozofa, która wcześniej nie została opracowana ani opublikowana.

44 *Vide* poz. 10.

45 *Vide* poz. 30.

46 *Vide* poz. 23.

47 *Vide* poz. 33.

48 *Vide* poz. 63.

49 *Vide* poz. 78.

50 *Vide* poz. 28, 32, 34, 45, 47, 86.

51 Oprócz podanych wyżej haseł odnoszących się do fenomenologii, *Vide* poz. 17 i 19 oraz powiązane z nimi, a także 16, 74 i 44 oraz powiązane.

52 *Vide* poz. 3, 6, 7, 31, 36, 52, 53, 57, 60, 61, 70, 75, 80, 89, 90, 91, 95, 96, 105, 106, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 123.

53 *Vide* poz. 91.

III. Bibliografia Paola Valoriego SJ

1949

1. „Il problema del soprannaturale e gli ultimi scritti di M. Blondel”, *Civiltà Cattolica* 100 (1949): 161–170.
2. „Il soprannaturale e gli ultimi scritti di M. Blondel”, *Civiltà Cattolica* 100 (1949): 392–399.
3. „E. Castelli (et al.), *Esistenzialismo cristiano* (Padova: Liviana, 1949)”, *Archivio di filosofia* 8 (1949): 88–90.

1950

4. *M. Blondel e il problema d'una filosofia cristiana* (Roma: La Civiltà Cattolica, 1950).

1951

5. „Ritrovamento di valori cristiani nella filosofia odierna”, *Civiltà Cattolica* 102 (1951): 148–159.
6. „La Chiesa e il dilemma fra storicismo e dommatismo”, *Civiltà Cattolica* 102 (1951): 299–304.

1952

7. „E. Husserl, *Die Idee der Phänomenologie. Fünf Vorlesungen* (Haag: Nijhoff, 1950)”, *Gregorianum* 33 (1952): 196–197.

1953

8. „Essenza e significato della fenomenologia husserliana”, *Giornale di metafisica* 8 (1953): 222–232.
9. „Husserl e Kierkegaard”, w *Kierkegaard e Nietzsche* (Milano–Roma: Fratelli Bocca 1953), 191–200.
10. „Intervento: Il problema della storia”, w M.T. Antonelli (et al.), *Il problema della storia. Atti dell'VIII Convegno di Studi Filosofici Cristiani tra professori universitari a Gallarate 1952* (Brescia: Morcelliana, 1953), 168.

1954

11. „Inediti husserliani sulla teleologia della storia”, *Archivio di filosofia* 22 (1954): 165–167 (E. Husserl, „Dal manoscritto inedito K III 26”, *Archivio di filosofia* 22 (1954): 173–175; idem, „Dal manoscritto inedito K III 28”, *Archivio di filosofia* 22 (1954): 168–172) [vide poz. 13].

1956

12. „Storia della fenomenologia husserliana”, w M.T. Antonelli (et al.), *La fenomenologia. Atti dell'XI Convegno di Studi Filosofici Cristiani tra professori universitari a Gallarate 1955* (Brescia: Morcelliana, 1956), 68–84.

13. „Inédits husserliens sur la théologie de l’histoire”, w *La philosophie de l’histoire de la philosophie* (Roma–Paris: Istituto di Studi Filosofici–Vrin 1956), 121–123 [vide poz. 11].

1957

14. „Il punto di partenza della filosofia in G. Zamboni ed E. Husserl”, w *Studi sul pensiero di Giuseppe Zamboni* (Milano: Marzorati, 1957), 667–674.
15. „Umanesimo moderno e verità assoluta”, *Civiltà Cattolica* 108 (1957): 262–271.
16. „Disgiuntivo, Giudizio e Ragionamento”, w *Enciclopedia filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 1 (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957), 1651–1652.
17. „Disparato”, w *Enciclopedia filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 1 (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957), 1652 [vide poz. 41, 82, 100, 125].
18. „Fenomenologia”, w *Enciclopedia filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957), 334–340 [vide poz. 42, 83, 101].
19. „Inadeguato”, w *Enciclopedia filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Venezia–Roma: Istituto per la Collaborazione Culturale, 1957), 1310 [vide poz. 43, 84, 102, 126].

1958

20. „Evidenza e verità nella fenomenologia husserliana”, *Aquinas* 1 (1958): 224–240.

1959

21. *Il metodo fenomenologico e la fondazione della filosofia* (Città di Castello: Società Poligrafica Editoriale, 1959).
22. „Introduzione”, w *Il pensiero filosofico odierno*, ed. P. Valori (Roma: Studium, 1959), 5–8.

1960

23. „L’aporia verità–libertà e la sua soluzione metafisico-etica”, w *Thomistica morum principia. Communicatines V Congressus Thomistici Internationalis* (Romae: Officium Libri Catholici, 1960), 465–470.
24. „Problemi morali dell’ora e risposta tomistica”, *Aquinas* 3 (1960): 239–243.

1961

25. „Etica naturale ed Enciclica Mater et Magistra”, *Filosofia e Vita* 2 (1961): 46–54.
26. „Recenti studi sulla fenomenologia husserliana”, *Civiltà Cattolica* 112 (1961): 278–285.

1962

27. „La filosofia di fronte alle scienze nella fenomenologia Husserliana”, w *La filosofia di fronte alle scienze* (Bari: Milillo, 1962), 757–760.
28. „Un Convegno sulla “Demitizzazione” bultmanniana”, *Gregorianum* 43 (1962): 527–535.

1963

29. „Fenomenologia e filosofia italiana d’oggi”, *Humanitas-Brescia* 18 (1963): 604–612.
30. „Per una più autentica comprensione del concetto di responsabilità”, w *Potere e responsabilità. Atti del XVII Convegno del Centro di Studi Filosofici tra professori universitari a Gallarate 1962* (Brescia: Morcelliana, 1963), 383–388.
31. „Un nuovo corso di filosofia ad uso dei Seminari”, *Filosofia e Vita* 4 (1963): 96–99.

1964

32. „Virtù ascetiche e mondo moderno (a proposito di un convegno romano)”, *Humanitas-Brescia* 19 (1964): 995–1003.

1965

33. „Intervento: La morale teologica di Barth”, *Archivio di filosofia* 1–2 (1965): 389–392.

1966

34. „Discussion: A. Vergote, Mythe, croyance aliénée et foi théologique”, w *Mythe et Foi*, ed. E. Castelli (Paris–Rome: Aubier-Montaigne, 1966), 177–194.
35. „La fenomenologia”, w *Studio ed insegnamento della filosofia*, t. 2 (Roma: AVE-UCIIM, 1966), 27–37.
36. „La libertà e il tempo in M.F. Sciacca”, *Civiltà Cattolica* 137 (1967): 402–406.

1967

37. *Per un discorso ontologico concreto* (Roma: Studium, 1967).
38. „Strutturalismo e morale”, *Civiltà Cattolica* 118 (1967): 422–434.

1968

39. „Libertà e condizionamenti del pensare umano”, *Incontri culturali* 1 (1968): 606–608.
40. „Discussione”, w G. Blandino, B. Häring, G. Morra, P. Valori, *Una discussione sul l’Etica della Felicità* (Forlì: Ethica, 1968), 69–73, 86–87.
41. „Disparato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Firenze: Sansoni, 1968), 547 [vide poz. 17]

42. „Fenomenologia”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Firenze: Sansoni, 1968), 1285–1292 [vide poz. 18]
43. „Inadeguato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 3 (Firenze: Sansoni, 1968), 821 [vide poz. 19]
44. „Strutturalismo”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 6 (Firenze: Sansoni, 1968), 231–232 [vide poz. 85, 103]

1969

45. „Aristotele, S. Tommaso e Cartesio nell'evolversi della strutturazione inconscia”, w *Lectura Dantis mystica: il poema sacro alla luce delle conquiste psicologiche odierne: atti della settimana dantesca, 28 luglio–3 agosto 1968* (Firenze: Olschki, 1969), 100–107.
46. „Freud e l'origine della moralità”, *Civiltà Cattolica* 120 (1969): 424–433.
47. „Il congresso nazionale di filosofia a Padova”, *Filosofia e Vita* 10 (1969): 90–93.
48. *La casetta della Madonna in memoria di Etre M. Valori* (b. m: b. w., 1969).
49. „Psicoanalisi e morale”, *Civiltà Cattolica* 120 (1969): 564–573.
50. „Strutturalismo e ateismo”, *Divinitas* 13 (1969): 225–234.

1970

51. „De ordine morali ut fundamento iuris positivi”, *Periodica de re morali, canonica, liturgica* 59 (1970): 355–370.
52. „F. Liverziani, *L'eclissi del Dio vivente* (Bologna: Pàtron, 1969)”, *Gregorianum* 51 (1970): 390–391.
53. „M. Casula, *L'illuminismo critico* (Milano: Marzorati, 1967)”, *Gregorianum* 51 (1970): 414–415.

1971

54. „Il problema ermeneutico in Husserl e Heidegger”, w *Dimensione antropologica della teologia*, ed. A. Marranzini (Milano: Ancora, 1971), 321–324.
55. *L'esperienza morale. Saggio di una fondazione fenomenologica dell'etica* (Brescia: Morcelliana, 1971¹, 1976², 1985³).
56. *Lezioni di filosofia morale* (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1971).
57. „F. Liverziani, *Esperienza del sacro e filosofia* (Roma: Liber, 1970)”, *Giornale di metafisica* 26 (1971): 561–562.

1972

58. „Dante e la Teologia della storia”, w *Psicoanalisi e strutturalismo di fronte a Dante*, t. 1 (Firenze: Olschki, 1972), 423–427.
59. „Psicoanalisi, religione, morale”, w *Processo alla psicoanalisi* (Firenze: Sansoni, 1962), 76–83.

60. „O. Loretz, W. Strolz, *Die Hermeneutische Frage in der Theologie* (Freiburg im Breisgau: Herder, 1968)”, *Gregorianum* 53 (1972): 353–354.
61. „*Grande Antologia Filosofica, volumi 17–21* (Milano: Marzorati, 1971)”, *Gregorianum* 53 (1972): 802–803.

1973

62. „La crisi del rapporto umano oggi”, w *Persona e comunità*, ed. G. Magnani (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1973), 9–29.
63. „Rivelazione biblica e filosofia morale”, w *Fondamenti biblici della teologia morale. Atti della XXII settimana biblica* (Brescia: Paideia, 1973), 15–21.
64. „Verità e infallibilità”, w Z. Alszeghy, *Il papa oggi* (Roma: Stella Matutina, 1973), 73–81.

1974

65. „A che punto è la Fenomenologia? Un panorama di alcune recenti pubblicazioni”, *Gregorianum* 55 (1974): 393–403.
66. „Iniziazione cristiana in un mondo secolarizzato”, w Z. Alszeghy, *Esercizi spirituali e sacramenti* (Roma: Stella Matutina, 1974), 9–18.

1975

67. „La violenza giovanile e la crisi della morale tradizionale”, w *La violenza e i giovani* (Roma: Abete, 1975), 235–258.

1976

68. „Fenomenologia ed esistenzialismo”, w *Alla ricerca dell'uomo* (Roma: UCIIM, 1976), 125–147.
69. „Libertà cristiana e liberazione umana”, *Incontri culturali* 9 (1976): 85–89.
70. „F. Liverziani, *Dinamismo intellettuale ed esperienza mistica nel pensiero di Joseph Maréchal* (Roma: Liber, 1974)”, *Gregorianum* 57 (1976): 179–180.

1977

71. „Phenomenology of personalistic morality”, w *The Self and the Other*, ed. A.-T. Tymieniecka, *Analecta Husserliana*, t. 6 (Dordrecht: Springer, 1977), 81–87.
72. „Significato e metodologia della ricerca morale oggi. Scienze umane, filosofia, teologia”, *Gregorianum* 58 (1977): 55–86.
73. „Fenomenologia”, w *Dizionario teologico interdisciplinare*, ed. L. Pacomio, t. 2 (Torino: Marietti, 1977), 192–197.
74. „Strutturalismo”, w *Dizionario teologico interdisciplinare*, ed. L. Pacomio, t. 2 (Torino: Marietti, 1977), 365–369.
75. „H. Köchler, *Die Subjekt-Objekt-Dialektik in der transzendentalen Phänomenologie. Das Seinsproblem zwischen Idealismus und Realismus* (Meisenheim am Glan: Anton Hein, 1974)”, *Gregorianum* 58 (1977): 205–206.

1978

76. „Fenomenologia e metafisica. Colloquio con il prof. Giannini”, *Aquinas* 21 (1978): 439–451.
77. „Il fenomeno e la natura delle scienze umane”, *Seminarium* 18 (1978): 353–367.
78. „Intervento: L’umanesimo cristiano oggi”, *Aquinas* 21 (1978): 19–22.
79. „Psicoanalisi e filosofia”, w *Il pensiero contemporaneo*, ed. A. Bausola, t. 2 (Brescia: La Scuola, 1978), 765–813.
80. „A. Lambertino, *Max Scheler. Fondazione fenomenologica dell’etica dei valori* (Firenze: La Nuova Italia, 1977)”, *Gregorianum* 59 (1978): 641–642.

1979

81. „Filosofia morale e scienze umane”, w *Ricerca morale e scienze umane*, ed. A. Molinaro (Bologna: Dehoniane, 1979), 41–65.
82. „Disparato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Roma: Edipem, 1979), 1007 [vide poz. 17].
83. „Fenomenologia”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 3 (Roma: Edipem, 1979), 541–548 [vide poz. 18].
84. „Inadeguato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 4 (Roma: Edipem, 1979), 501 [vide poz. 19].
85. „Strutturalismo”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 7 (Roma: Edipem, 1979), 1172–1174 [vide poz. 44].
86. „Intervento: Nietzsche e la morale cristiana”, *Aquinas* 22 (1979): 315–319.
87. „Moral experience and teleology”, w *The Teleologies in Husserlian Phenomenology*, ed. A.-T. Tymieniecka, *Analecta Husserliana*, t. 9 (Dordrecht: Springer 1979), 185–191.
88. „Prefazione”, w *Diritto e giustizia nella Somma Teologica*, ed. V. Cambiargiu (Sassari: L’Istituto di Filosofia, 1979), 7–8.
89. „W. McGuire, W. Sauerländer, *Lettere tra Freud e Jung* (Torino: Boringhieri, 1974)”, *Gregorianum* 60 (1979): 404–405.
90. „R.M. Pizzorni, *Il Diritto Naturale dalle origini a S. Tommaso d’Aquino. Saggio storico-critico* (Roma: Città Nuova Editrice, 1978)”, *Gregorianum* 60 (1979): 619–620.
91. „K. Wojtyła, *The Acting Person* (Dordrecht–Boston–London: Reidel, 1979)”, *Gregorianum* 60 (1979): 763–766.

1980

92. „Dalla fenomenologia alla ontologia della vita morale”, *Aquinas* 23 (1980): 481–498.
93. „Teilhard de Chardin pose interrogativi che sono ancora attuali”, *Cristiani nel mondo* 12 (1980): 28–30.

1981

94. „Moral philosophy and the human sciences”, w *The Great Chain of Being and Italian Phenomenology*, ed. A. Ales Bello, Analecta Husserliana, t. 11 (Dordrecht: Springer, 1981), 157–171.
95. „B. Malfèr, *Das Handeln des Christen. Theologische Ethik am Beispiel von Schleiermachers Christlicher Sitte* (Münsterschwarzach: Vier-Türme-Verlag, 1979)”, *Gregorianum* 62 (1981): 790.
96. „A. Pieper, *Pragmatische und ethische Normenbegründung: Zum Defizit an ethischer Letztbegründung in zeitgenössischen Beiträgen zur Moralphilosophie* (Freiburg–München: Karl Alber, 1979)”, *Gregorianum* 62 (1981): 790–791.

1982

97. *Dalla fenomenologia alla ontologia morale. I grandi sistemi etici: il kantismo, il collettivismo, l'esistenzialismo* (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1982¹, 1988², 1993³).
98. „Heidegger e la questione di Dio”, *Civiltà Cattolica* 133 (1982): 46–51.
99. „La filosofia politica in Maritain”, *Aquinas* 25 (1982): 419–423.
100. „Disparato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 2 (Roma: Lucarini, 1982), 1007 [vide poz. 17].
101. „Fenomenologia”, w *Enciclopedia filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 3 (Roma: Lucarini, 1982), 541–548 [vide poz. 18].
102. „Inadeguato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 4 (Roma: Lucarini, 1982), 501 [vide poz. 19].
103. „Strutturalismo”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 7 (Roma: Lucarini, 1982), 1172–1174 [vide poz. 44].

1983

104. „Il metodo della fenomenologia filosofica della religione”, w *Le metodologie della ricerca religiosa*, ed. A. Molinaro (Roma: Herder-Università Lateranense, 1983), 79–84.
105. „A. Dentone, *L'esistente e il principio di realtà: Etica e psicoanalisi* (Milano: Marzorati Editore, 1982)”, *Gregorianum* 64 (1983): 384–385.
106. „N. Brown, *The Worth of Persons. A Study in Christian Ethics* (Sydney: Catholic Institute of Sydney, 1983)”, *Gregorianum* 64 (1983): 731–733.

1984

107. „Esiste una guerra giusta?”, w *Pace, disarmo e Chiesa*, ed. G. Magnani (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1984), 35–48.
108. „La 'natura' norma di moralità?”, *Aquinas* 27 (1984): 317–325.
109. „Può esistere una etica laica?”, *Civiltà Cattolica* 135 (1984): 19–29.

1985

110. „Presentazione”, w E. Stein, *Il problema dell'empatia* (Roma: Studium, 1985), 11–13.
111. *Filosofia morale: questioni conclusive* (Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1985¹, 1988², 1991³).
112. „A. Plé, *Par devoir ou par plaisir?* (Paris: Cerf, 1980)”, *Gregorianum* 66 (1985): 366–367.

1986

113. „G. Gioia, *Desiderio di Dio e libertà in Nabert* (Palermo: Enchiridion, 1984)”, *Gregorianum* 67 (1986): 799–800.

1987

114. *Il libero arbitrio. Dio, l'uomo e la libertà* (Milano: Rizzoli, 1987).

1989

115. „A. Lambertino, *Psicoanalisi e morale in Freud* (Napoli: Guida editori, 1987)”, *Gregorianum* 70 (1989): 189–190.

1990

116. „G. Abbà, *Felicità, vita buona e virtù. Saggio di filosofia morale* (Roma: LAS, 1989)”, *Gregorianum* 71 (1990): 801–802.

1991

117. „Utilitarismo classico e proporzionalismo odierno: somiglianze e differenze” w *Questione dell'utilitarismo*, ed. S. Biolo (Genova: Marietti, 1991), 97–105.

1992

118. „*Imperativo e saggezza. Contributi al XLII Convegno del Centro di Studi Filosofici di Gallarate* (Genova: Marietti, 1990)”, *Gregorianum* 73 (1992): 186–187.

1993

119. „Metodologia della ricerca bioetica. Applicazione al problema dell'aborto” w *Nascita e morte dell'uomo. Problemi filosofici e scientifici della bioetica*, ed. S. Biolo (Genova: Marietti, 1993), 109–113.

1994

120. „Valore morale”, w *Nuovo Dizionario di teologia morale*, ed. F. Compagnoni, G. Piana, S. Privitera (Milano: Edizioni Paoline, 1994³), 1416–1427.

1996

121. „P. Prini, *La filosofia cattolica italiana del Novecento* (Roma–Bari: Laterza, 1996)”, *Civiltà Cattolica* 146 (1996): 579–581.

1997

122. „La fondazione dell’etica filosofica in Joseph de Finance” w *La filosofia cristiana del Novecento. 2: Joseph de Finance*, ed. L. Zarmati (Roma: Edizioni Romane di Cultura, 1997), 43–48.

1998

123. „Pensiero debole e fede cristiana”, *Rassegna di Teologia* 39 (1998): 276–282.

2003

124. „Intervista al prof. Paolo Valori S.J.” w F. Parisi, *Il valore della coscienza e dell’esperienza morale* (Bari: Levante, 2003), 7–14.

2006

125. „Disparato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 3 (Milano: Bompiani, 2006¹), 2996; 2010², 2996 [*vide* poz. 17].
126. „Inadeguato”, w *Enciclopedia Filosofica*, Centro di Studi Filosofici di Gallarate, t. 8 (Milano: Bompiani, 2006¹), 5578; 2010², 5572 [*vide* poz. 19].